

تحلیلی بر جایگاه زن در اندیشه قرآنی آیت الله خامنه‌ای (دام ظلّه)

سعیده آخوندزاده *

زهرا مشایخی **

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۱۳

چکیده

تاریخ نشان می‌دهد که زنان می‌توانند با خواست و اراده خود، به جایگاه و ارزش واقعی که در شأنشان است، در جامعه و خانواده برسند. در این تحقیق، که با روش کتابخانه‌ای با رویکرد توصیفی-تحلیلی و اسنادی گردآوری شده، به مستندات قرآنی-روایی جایگاه و ارزش زن در جامعه و خانواده از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای پرداخته است.

اسلام اگرچه با حضور زن در جامعه مخالف نیست؛ و هیچ کشوری هم نمی‌تواند خود را از این نیرو بی‌نیاز بداند، اما کار نباید کرامت و ارزش معنوی زن را پایین آورده؛ او را به اختلاط نامناسب و خضوع در برابر نامحرم وادار کند؛ زیرا این امر موجب تزلزل منزلت زن در خانواده می‌شود. زن با حضور درست و با حفظ جایگاه و ارزش خود، می‌تواند زمینه پیشرفت هرچه بیشتر کشور را فراهم کند، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای حفظه‌الله زن را مدیر و محور و مایه

* دانش آموخته مدرسه علمیه حضرت فاطمه معصومه علیها السلام البرز. 205akhoondzadeh@gmail.com

** دانش پژوه مدرسه تخصصی سطح سه قاسم بن الحسن علیه السلام البرز. zoheira@yahoo.com

آرامش خانواده می‌دانند، درعین حال زن را به عنوان یک انسان در
فرایند پیشرفت جامعه مؤثر و اثرگذار می‌بینند.
کلیدواژه‌ها: آیت‌الله خامنه‌ای، جایگاه خانوادگی زن، جایگاه
اجتماعی زن، وظیفه زن

مقدمه

زنان زیادی در طول تاریخ توانسته‌اند با خواست و اراده خود، به جایگاه و مقامی که در شأن یک زن است، برسند. برخی از این جایگاه فراتر رفته و به الگویی برای انسان‌های دیگر تبدیل شده‌اند. برخی بدون تلاش، یا تلاشی عکس جهت صحیح نموده و به عبرتی برای سایرین تبدیل شده‌اند. برخی از این الگوها در قرآن ذکر شده‌اند و برخی دیگر در تاریخ بشریت جاودانه مانده‌اند. اسلام و قرآن زن و مرد را در خلقت با یکدیگر مساوی می‌دانند و هیچ کدام را بر دیگری برتری نداده‌اند. از نظر اسلام زن در خانه محور و مدیریت خانواده را بر دوش دارد. اسلام با حضور زن و فعالیت‌های او در جامعه و اجتماع مخالفتی ندارد. از سوی دیگر، دشمنان جوامع اسلامی که به نقش مهم و حساس زن در کانون خانواده برای تربیت فرزند، خانه‌داری و همسر داری پی برده‌اند، در تلاش‌اند تا خانه‌داری را امری حقیر و بی‌ارزش در چشم زن نشان داده، با تشویق او به حضور در جامعه و قراردادن او در نگاه‌های هرزه و برداشتن حجاب بین زن و مرد، او را آلوده کنند. پس تبیین جایگاه زن در خانواده به عنوان محیطی آرام و امن و نقش‌های او در خانواده ضروری است؛ زیرا فرزندان را که تربیت می‌کند موجب کارآمدی جامعه اسلامی خواهد بود. آیت‌الله خامنه‌ای، به عنوان رهبری که یک جامعه اسلامی را هدایت می‌کند، از جمله کسانی است که نظرات و دیدگاه‌های او مورد توجه همه، به خصوص جامعه غربی است. از این رو، این پژوهش در صدد بررسی جایگاه زن از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای رهبر فرزانه انقلاب اسلامی است. در زمینه جایگاه یا کرامت زن از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، تحقیقاتی چند صورت گرفته است که به برخی از این تحقیقات مرتبط با موضوع این مقاله می‌پردازیم:

مرادی زواره بانام، در مقاله خود با عنوان «واکاوی نقش اجتماعی زن از منظر آیت الله خامنه‌ای»، به نقش و فعالیت‌های زن در اجتماع پرداخته است. مقاله‌ای از رضا پور، با عنوان «جایگاه زنان در گفتمان رهبران انقلاب اسلامی ایران»، به دنبال پاسخ این پرسش است که آیا در فرمایشات رهبران انقلاب اسلامی در ستایش و توصیف و تکریم جایگاه زنان، خط فکری واحدی مشاهده می‌شود؟ یافته‌ها حاکی از آن است که باتوجه به تحلیل گفتمان بیانات و فضای عقیدتی رهبران انقلاب، که پیروی از آموزه‌های اسلامی را سرلوحه رویکرد خود قرار داده‌اند، می‌توان بر عظمت مقام زنان و تجلیل از دستاوردهای آنان تاکید کرد. همچنین، مقاله‌ای از با عنوان «مشارکت زنان از دیدگاه مقام معظم رهبری» ارائه شده در همایش ملی جایگاه زنان در سند چشم‌انداز ۲۰ ساله ایران ۱۴۰۴، به بحث از حضور اجتماعی زنان در جامعه پرداخته است. هدف این مقاله، بررسی اندیشه‌های آیت الله خامنه‌ای، درباره موضوع مشارکت زنان بعد از پیروزی انقلاب اسلامی است. سعیده یرقی، در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل نسبت زن و آزادی در اسلام، در مقایسه با غرب، براساس آراء آیت الله خامنه‌ای»، آزادی در غرب را در حوزه زنان، براساس اندیشه آیت الله خامنه‌ای بررسی کرده و به دنبال پاسخ به این پرسش است که باتوجه به تفاوت تعاریف و جایگاه آزادی در اسلام و غرب، تبعات آزادی در غرب در حوزه زنان چه بوده است؟ اما آنچه این مقاله به دنبال آن است، بررسی مبانی قرآنی جایگاه زن در اسلام از دیدگاه آیت الله خامنه‌ای است؛ یعنی در بیانات ایشان، مبانی اسلام چگونه رعایت شده است. در واقع، این تحقیق به بیانات آیت الله خامنه‌ای با رویکرد زن، خانواده و اجتماع

در اندیشه اسلامی می‌پردازد.

جایگاه زن در تاریخ

در طول تاریخ، زنان بسیاری در نقاط مختلف جهان و با شرایط مختلف زندگی کرده که هریک مسیر و سرنوشتی متفاوت داشته‌اند. قرآن چهار زن را به عالمیان معرفی کرده است. «خداوند برای کسانی که کفر ورزیدند، زن نوح و زن لوط را مثل زد... و برای کسانی که ایمان آورده‌اند، زن فرعون... و مریم دختر عمران را...: «ضرب الله مثلاً للذین کفروا امرات نوح و امرات لوط... و ضرب الله مثلاً للذین آمنوا امرات فرعون... و مریم ابنت عمران...» (تحریم: ۱۲ و ۱۱). زن نوح و زن لوط، دو نمونه برای مردمان کافر در طول تاریخ هستند. آن دو زن، با آنکه درهای رحمت الهی به رویشان باز و همه امکانات برای عروجشان آماده بود و پیغمبرانی مثل نوح و لوط، همسران آنان بودند و حجت نیز بر آنان تمام بود، اما قدر ندانسته و به همسرانشان خیانت کردند. این خیانت، خیانت جنسی نبود؛ خیانت اعتقادی، خیانت مسلکی بود. آنان راه کج را انتخاب کردند. همسرانشان با آنکه پیغمبر بودند و مقام عالی داشتند، بدون اراده و خواست خود، آنان نتوانستند زنان خود را از عذاب الهی نجات دهند و آنان را عاقبت به خیر کنند. در مقابل، خداوند دو زن مؤمنه دیگر را یاد می‌کند؛ یکی زن فرعون و دیگری حضرت مریم. آسیه همسر فرعون، قصر فرعون او را مجذوب خود نکرد. با آنکه زن فرعون بود و لابد خاندانش هم طغیانگر بودند. ایمان موسی دل او را تصرف کرد. به موسی ایمان آورد. حضرت مریم هم دامن خود را پاک و پاکیزه نگهداشت. اینها ارزش‌های انسانی است.

حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، زن نمونه‌ای که اگرچه در قرآن به صراحت نامی از آن

حضرت آورده نشده است، اما در تاریخ تا ابد جاودانه و نمونه کامل یک زن معرفی شده است. یک دختر و زن جوان، که زندگی معمولی داشت، لباس فقیرانه برتن می‌کرد. کارش در خانه تربیت فرزندان و مدیر و کدبانوی خانه کوچکی بود. کوهی از معرفت و دریایی از علم و دانش در وجود آن حضرت جای گرفته بود (بیانات رهبری، ۱۳۸۳/۰۵/۱۷). در این بیانات، رهبری با توجه به آیات قرآن و روایات زنان را معرفی می‌کنند که می‌توانند در بستری خوب زندگی کرده و خوب زندگی کنند، از طرفی هم می‌توانند در بستری خوب باشند و بد زندگی کنند، یا در بستری بد باشند و زندگی خوبی داشته باشند. ایشان، با بیان الگوهای مختلف می‌خواهند به زنان جامعه ما بفهمانند که می‌توانند با اختیار و انتخاب خود، راه سعادت یا شقاوت را انتخاب نمایند.

حضرت آیت الله خامنه‌ای، شرایط حضرت فاطمه زهرا علیها السلام را این گونه بیان می‌فرمایند:

دختری در شرایط سخت پدر در مکه متولد شد. در کودکی در شعب ابی طالب مادرش از دنیا رفت؛ یار و غمخوار پدر گشت. همه سختی‌ها و دشواری‌ها را تحمل کرد. با رفتن ابوطالب هم پدرش، پیامبر خدا صلی الله علیه و آله تنهاترشد. همه در آن شرایط سخت به پیامبر صلی الله علیه و آله پناه می‌بردند؛ ولی کیست که غبار غم را از چهره خود حضرت بزدايد؟ در آن شرایط دشوار، در عین آن همه گرسنگی و تشنگی‌ها، سرما و گرمای دوران سه ساله شعب ابی طالب، دختر کوچک مثل یک فرشته نجات برای پدر؛ مادر شد، برای پدر، پرستاری بزرگ شد. مشکلات را تحمل کرد؛ غمخوار پدر شد (همو، ۱۳۷۱/۰۹/۲۵).

به همین علت، پیامبر صلی الله علیه و آله فاطمه علیها السلام را «ام ابیها» نام نهادند (اربلی،

۱۴۰۳، ج ۱، ص ۳۶۲). حضرت فاطمه علیها السلام عبادت خدا را کرد. ایمان خود را تقویت کرد، خودسازی کرد، راه معرفت و نور الهی را به قلب خود باز کرد. این ویژگی‌ها زن را به کمال می‌رساند (بیانات رهبری، ۱۳۷۱/۰۹/۲۵). تا آنجا که امام حسن عسکری علیه السلام در مورد شأن و بزرگی آن حضرت می‌فرمایند: «ما حجت‌ها و برگزیدگان خدا بر آفریدگانش هستیم و فاطمه، حجت راستین و پرشکوه خدا بر ما هست» (طیب، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۲۲۵). شخصیت؛ دیگر از این بالاتر. بعد از هجرت هم در آغاز سنین تکلیف، با امام علی علیه السلام، ازدواج کرد؛ با چه سادگی و وضع فقیرانه‌ای (بیانات رهبری، ۱۳۷۱/۰۹/۲۵).

رهبری انقلاب، در بخشی از بیانات خود در مورد حضرت زهرا علیها السلام می‌فرمایند: پس به دست آوردن جایگاه و موقعیتی که حضرت را به الگویی برای تمام جهانیان تا روز قیامت تبدیل کند، تصادفی نبوده است. خداوند آن حضرت را امتحان کرده و او توانست با موفقیت در این امتحانات سخت و سنگین، بشریت را نجات دهد. فاطمه زهرا علیها السلام فرشته نجات انسان‌ها در طول تاریخ شد. هیچ مقامی از این بالاتر وجود ندارد. امتحنک الله الذی خلقک قبل ان یخلقک فوجدک لما امتحنک صابره؛ کسی که تو را آفرید، تو را امتحان کرد قبل از این که تو را بیافریند. پس تو را در مقابل آنچه به آن امتحان کرد، صبور یافت (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۹۷، ص ۱۹۴). میدان، میدان امتحان بوده است. میدان کار تصادفی نبوده است. میدان امتیاز دادن بی‌خودی نیست. خدای متعال بی‌خودی به کسی امتیاز نمی‌دهد. این جوهر اراده قوی، عزم راسخ، گذشت و فداکاری که در فاطمه زهرا علیها السلام بود؛ و امتحان‌های دشواری که در دوران کوتاه، بر روی دوشش قرار گرفت، او را به سنگ الماس تبدیل کرد (بیانات رهبری، ۱۳۷۷/۰۷/۱۹).

آنچه در این بیانات به چشم می‌خورد، بیان یک الگوی تمام عیار باتوجه به تاریخ زندگی حضرت زهرا علیها السلام است. ایشان با بیان سختی‌هایی که در زندگی حضرت بوده است، زنان مسلمان را متوجه این مطلب می‌کنند که زندگی سختی دارد و هنر زن مسلمان این است که در همین سختی‌ها بتواند زندگی خود را حفظ کند.

حضرت مریم علیها السلام سیده نساء عالمیان در زمان خودش بوده است. ولی فاطمه زهرا علیها السلام سرور زنان عالم تا روز قیامت است... «فاطمه سیده نساء اهل الجنة... سیده نساء یوم القیامه» (ابن بابویه، ۱۳۸۰، ج ۱، ۹۷۵، ح ۱؛ مجلسی، بی‌تا، ج ۴۳، ص ۳۷). حضرت مریم علیها السلام پاکیزگی و پاک‌دامنی و وارستگی داشت؛ شد سیده زنان زمان خودش. اما حضرت فاطمه زهرا علیها السلام همه این فضایل را داشت؛ علاوه بر آنچه امتحانات سخت و دشواری را با موفقیت گذراند و شد سیده زنان عالم تا روز قیامت (همان، ۱۳۸۳/۰۵/۱۷).

پس هر زنی که با اراده، ایمان خود را تقویت کند و به عبادت و خودسازی بپردازد، می‌تواند به جایگاه و مقام بالایی در انسانیت و معنویت برسد. اگر غفلت کند و راه نادرست را در پیش گیرد، مانند همسران نوح و لوط هر چند همسران پیامبر یا همسر یک انسان وارسته و بزرگ باشی، اگر راه درست را پیدا نکنی، از عذاب الهی در امان نخواهی ماند. هر زنی می‌تواند با خواست و اراده خود تبدیل به الگویا عبرت برای دیگران شود. هر فردی در هر کجا و شرایطی باشد، مورد آزمایش و امتحان خداوند قرار می‌گیرد و تفاوتی ندارد در اوج بی‌نیازی مادی و ثروت باشد، یا در اوج فقر مادی و نداری. اوست که باید با اختیار و میل خود راهی به سوی سعادت یا شقاوت انتخاب کند.

جایگاه زن در خانواده

زن و مرد از منظر اسلام جایگاه یکسانی دارند، مشابه نیستند؛ اما مساوی هستند. هرکدام در جایگاهی قرار دارند که با ساختار وجودی آنها متناسب است. این مطلب در بیانات آیت الله خامنه‌ای به خوبی دیده می‌شود. ایشان در بخشی از بیانات می‌فرمایند: «مرد و زن در خانواده هرکدام جایگاه مخصوص خود را دارند. جایگاهی که اسلام برای هرکدام بیان کرده، عادلانه و متوازن است» (بیانات رهبری، ۱۳۹۰/۱۰/۱۴).

خداوند در قرآن با ذکر زن در کنار مرد، زن را تکریم کرده است و زن را همانند مرد می‌داند. آنجا که می‌فرماید:

اِنَّ الْمُسْلِمِيْنَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِيْنَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِيْنَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِيْنَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِيْنَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِيْنَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِيْنَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِيْنَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِيْنَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِيْنَ اللّٰهَ كَثِيْرًا وَالذَّاكِرَاتِ... (احزاب: ۳۵)؛ به یقین مردان مسلمان و زنان مسلمان و مردان مؤمن و زنان مؤمن و مردان مطیع و خاضع و زنان مطیع و خاضع مردان راست‌گو و زنان راست‌گو و مردان صابر و شکیبا و زنان صابر و شکیبا و مردان فروتن از درون قلب و زنان فروتن از درون قلب و مردان صدقه‌دهنده و زنان صدقه‌دهنده و مردان روزه‌دار و زنان روزه‌دار و مردان حافظ شهوات و زنان حافظ شهوات و مردان بسیار یادکننده خدا و زنان یادکننده...
از نظر رهبری انقلاب، همین امور است که بین زن و مرد در خانواده توازن برقرار کرده است، وقتی هرکدام جایگاه خود را درست بشناسند، می‌توانند خانواده را درست اداره و هدایت کنند و اجتماع کوچکی به نام خانواده را تشکیل دهند.

ایشان معتقدند: «اگر در آن جامعه کوچک برای زن ارزش گذاری وجود نداشته باشد، اولین مکانی است که به زن ستم خواهد شد» (بیانات رهبری، ۱۳۷۹/۶/۳۰). در برخی آیات قرآن، نام زن یا ضمیر مؤنث را بر مرد مقدم می‌دارد. مانند هنگامی که می‌فرماید: «هن لباس لکم وانتم لباس لهن» (بقره: ۱۸۷)؛ آنها لباس اند برای شما و شما لباسید برای آنها؛ که نشانه وضع بدنی و روان لطیف‌تر زن نسبت به مرد است (پاک‌نژاد، ۱۳۶۰، ج ۳۴، ص ۱۴۲). یا در جایی که زن را به دست مرد سپرده است، می‌فرماید: «الرجال قوامون على النساء» (نساء: ۳۴)؛ مردان سرپرست زنان هستند؛ معنایش مسئولیت بیشتر مرد در مراقبت و مواظبت از زن است (پاک‌نژاد، همان). می‌توان گفت آیت الله خامنه‌ای، باتوجه به این آیات قرآن می‌فرماید:

زن اولین کسی است که باید برای خود جایگاه و ارزش قائل باشد. از نظر ایشان، این خود زن است که باید برای خود جایگاه و ارزش قائل باشد. اگر زن برای خود ارزش اول شد، به دیگران اجازه بی‌احترامی نمی‌دهد و همه حریم او را حفظ می‌کنند. ایشان بیان می‌کنند که زن اولین کسی است که باید شأن اسلامی خود را بشناسد و از آن دفاع کند. بانوان خود باید بدانند که خدا، قرآن و اسلام، درباره جایگاه و ارزش آنها، چه بیان و نظری دارد. از آنها چه می‌خواهد، مسئولیت آنان را چه چیزی معین می‌کند و از آنچه اسلام فرموده و خواسته، دفاع کنند (بیانات رهبری، ۱۳۷۵/۱۲/۲۰).

خداوند زن را مایه آرامش خانواده می‌داند، آنجا که می‌فرماید: «هو الذی خلقکم من نفس واحدة و جعل منها زوجها لیسکن الیها...» (اعراف: ۱۹۸)؛ اوست آنکه هریک از شما را از یک نفس آفرید و همسرش را نیز از جنس او قرارداد تا در

کنارش آرام یابد. بر طبق این آیات نورانی، آیت‌الله خامنه‌ای در بخشی از بیانات خود می‌فرماید:

زن محور و مدیر خانواده است. مهم‌ترین شغل زن، مادری و همسری و ایجاد آرامش است. قرآن زن را مایه آرامش معرفی می‌کند، آرامش بخشی یکی از خصوصیات است که خداوند در ذات زن قرار داده است» (بیانات رهبری، ۱۳۹۶/۱۲/۱۷). زن در خانواده عزیز، مکرم و محور مدیریت درونی خانواده است؛ شمع جمع افراد خانواده است؛ مایه انس و سکینه و آرامش است. کانون خانواده به وجود زن آرام می‌گیرد و سکینه و اطمینان پیدا می‌کند (همو، ۱۳۸۴/۰۵/۰۵).

آنچه در این بیانات دیده می‌شود، دقیقاً همان مطلبی است که قرآن در مورد زن فرموده است؛ اینکه زن در خانواده محوری برای آرامش بخشی تمام اعضای خانواده است.

اگر خانواده به دنبال یافتن آرامش است، اول کسی که این آرامش قائم به او است، زن و مادر خانواده است. اگرچه زن محور و مدیر خانواده است؛ اما به این معنا نیست که او مسئول خدمت‌گزاری به اعضای خانواده است. مهم‌ترین مسئولیت زن، کدبانویی است؛ یعنی با مهربانی و عزتی که در خانه دارد محیط خانه را برای همسر و فرزندانش به محیطی امن، آرام و مهربان مبدل سازد (بیانات رهبری، ۱۳۹۵/۲/۲۰). کسانی که خانواده را تحقیر می‌کنند به جامعه زنان و ملت خیانت می‌کنند. کسانی که خانه‌داری را حقیر می‌شمارند، باید بدانند این گناه است. خانه‌داری یک شغل است؛ شغلی بزرگ، مهم، حساس، آینده‌ساز (همو، ۱۳۹۲/۰۲/۱۱). نگاه اسلام به زن، نگاهی عزت‌بخش، کرامت‌بخش،

رشد آفرین، استقلال دهنده به هویت و شخصیت زن است. زن در محیط اسلامی رشد شخصیتی، اخلاقی، سیاسی می‌کند. در اساسی‌ترین مسائل اجتماعی در صف مقدم قرار می‌گیرد. در عین حال، زن باقی می‌ماند. زن بودن یک امتیاز، یک افتخار است (همو، ۱۳۹۱/۰۴/۲۱).

باتوجه به بیانات قرآن و جملاتی که از بیانات حضرت آیت‌الله خامنه‌ای بدست آمد، می‌توان گفت: ایشان در راستای آموزه‌های نورانی دین اسلام، برای زن ارزشی همسنگ و شاید بالاتر از مرد قائل هستند. ایشان همانند قرآن، زن را ایه آرامش خانواده می‌دانند. همسری و خانه‌داری را یک شغل می‌بینند و برای آن ارزش قائل هستند. زن را محور خانواده می‌دانند. البته قوامیت خانواده طبق بیان قرآن با مرد است، اما اگر زن این محوریت و آرامش بخشی را نداشته باشد، قوامیت مرد کارایی نخواهد داشت و شاید یک جنگ تمام عیار در خانواده رخ دهد. در حالی که وقتی هریک از زن و مرد، جایگاه خود را طبق آیات قرآن و دستورات اسلام بدانند، خانواده به یک محیط امن تبدیل خواهد شد.

جایگاه مادری زن

نقش و جایگاه مادری، یکی از اموری است که در اسلام به آن بسیار توجه شده است. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، در بیانات خود با دقت تمام به آن اشاره کرده‌اند و برای آن ارزش زیادی قائل هستند. ایشان در برخی از بیانات خود، در مورد جایگاه مادر در خانواده می‌فرمایند:

زنان به طور طبیعی بزرگ‌ترین کارهای آفرینش را برعهده دارند» (بیانات رهبری، ۱۳۷۹/۰۶/۳۰). یکی از مهم‌ترین وظائف زن، خانه‌داری است. وظیفه

دیگ‌رزن که مجاهدت بزرگ و مهمی است فرزندآوری است. فرزندآوری هنر زن است (همو، ۱۳۹۲/۰۲/۱۱) نقش زن در این امر مهم‌تر و قابل‌مقایسه با نقش مرد نیست. (همو، ۱۳۹۱/۰۴/۲۱)؛ زیرا زحماتش را تحمل می‌کند، رنج‌هایش را می‌برد. ابزار پرورش فرزند، صبر، عاطفه، احساسات را خداوند در وجود زن قرار داده است. این‌ها نباید در جامعه فراموش شود؛ زیرا باعث پیشرفت جامعه خواهد بود (همو، ۱۳۹۲/۰۲/۱۱). مادر فرهنگ، معرفت، تمدن و ویژگی‌های اخلاقی یک قوم و جامعه را با جسم و روح، خلق و خوی خود، دانسته یا ندانسته به فرزند منتقل می‌کند (همو، ۱۳۷۹/۰۶/۳۰). انسان‌ها بهشتی شدن و نجاتشان از هر انحرافی را همیشه مدیون مادران خود هستند (همو، ۱۳۸۴/۰۵/۰۵). همه تحت تأثیر مادران هستند (همو، ۱۳۷۹/۰۶/۳۰). اگر مادری، معرفت و معلومات خود را ارتقاء دهد؛ نقش مادری او با هیچ کار فرهنگی و اخلاقی دیگری قابل‌مقایسه نیست. مادر اگر سطح معرفتش پایین باشد، در دوران بزرگسالی فرزند، دیگر بر روی او اثرگذاری ندارد. اما این برای مادر نقص محسوب نمی‌شود (همو، ۱۳۸۴/۰۵/۰۵). آنکه بهشتی می‌شود، پایه بهشتی شدنش از مادر است (همو، ۱۳۷۹/۰۶/۳۰). از این رو، رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «الجنة تحت اقدام الأمهات»؛ بهشت زیر پای مادران است (طبرسی، ۱۳۵۶، ج ۱۹، ص ۱۷؛ نوری، ۱۴۲۹، ج ۲۹، ص ۱۲۶). زن فرزندان صالح تربیت می‌کند (بیانات رهبری، ۱۳۷۵/۰۶/۲۸).

آنچه در این بیانات به خوبی قابل مشاهده است، بحث وظیفه مادری است که اسلام در آیات و روایات متعدد آن را مطرح کرده و برای آن ارزشی ویژه قائل است. حضرت آیت الله خامنه‌ای، هم جایگاه مادری را بسیار با ارزش و مهم می‌داند و این قطعاً برگرفته از آموزه‌های اسلام است. روایات فراوانی در این زمینه

وجود دارد که پیامبر در پاسخ کسی که سؤال کرد که به چه کسی نیکی کنم، سه مرتبه فرمودند: مادر، مادر، مادر، و بار چهارم فرمودند: پدرت (کلینی رازی، ۱۴۳۰، ج ۳، ص ۴۰۹، ح ۲۰۱۵/۹؛ علامه حلی، بی تا، ص ۵۴۱؛ مجلسی، بی تا، ج ۷۱، ص ۴۹).

این کرامت و بزرگی مادر را نشان می دهد. علت اینکه اسلام این قدر به نقش مادر در خانواده اهمیت می دهد، اینکه اگر زن به خانواده پایبند و علاقه مند باشد و به تربیت فرزند اهمیت بدهد. به فرزندان خود رسیدگی کند، نوزاد را در آغوش و با نوازش شیر دهد و او را بزرگ کند. برای آنها آذوقه های فرهنگی، قصص، احکام، حکایت های قرآنی، ماجراهای آموزنده فراهم کند و در هر فرصتی، به فرزندان خود مثل غذای جسمانی آموزه های اسلامی بچشاند، نسل ها در آن جامعه بالنده و رشید خواهند شد (بیانات رهبری، ۱۳۷۵/۱۲/۲۰). زن نه فقط ظرافت جسمی، بلکه در ساختار فکری، عصبی و کارکردی نیز ظرافت دارد. ظرافت و لطافت مادری می تواند از عقده ای شدن کودک جلوگیری کند. هیچ انسان دیگری که از جنس زن نباشد، نمی تواند این کار زنانه را انجام دهد. اینجا زن قوی تر از مرد است (همو، ۱۳۹۲/ ۲/۲۱). این هنر زن است و منافاتی هم با درس خواندن و درس گفتن و کار کردن و ورود در سیاست و امثال اینها ندارد (همو، ۱۳۷۵/۱۲/۲۰). مادر از هر سازنده ای، سازنده تر و با ارزش تر است. ممکن است دانشمندان وسیله پیچیده ای را اختراع کنند؛ اما اهمیت آن به اندازه کار مادر، که یک انسان والا به وجود می آورد، نیست (همو، ۱۳۷۱/۹/۲۵).

همه آنچه در مورد مادر و نقش مادری در بیانات آیت الله خامنه ای دیده می شود، برگرفته از آموزه های اسلامی است ایشان وقتی مقام و جایگاه مادر را

با ارزش و مادری را شغل مطرح می‌کنند، دقیقاً اشاره به نکاتی دارد که در آیات و روایات اسلامی در مورد شخصیت مادر مطرح شده است؛ به افراد مختلف توصیه می‌کنند، به مادر احترام بگذارید و پس از چند بار تکرار، نام پدر را بیان می‌کنند. آموزه‌های اسلام بسیار دقیق است و کسی که می‌خواهد در مسیر اسلام حرکت کند، باید به این آموزه‌ها دقت داشته و بیاناتش برگرفته از این آموزه‌ها باشد.

جایگاه همسری زن

قوام زندگی به همان اندازه که به مرد وابسته است، به زن هم وابسته است. اسلام مردانی را که به خاطر داشتن قدرت، زنان را به خدمت می‌گرفتند، نکوهش کرده و زنان را در جایگاه حقیقی خود، بلکه هم ردیف مرد قرار داد؛ یعنی زن را در کنار مرد مورد خطاب قرار داده و هیچ تحقیری در سخنش نسبت به زن ندارد: «انَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ...» (احزاب: ۳۵)؛

به عبارت دیگر، «همه ارزش‌های معنوی از درون خانواده‌ای که محور آن زن است، بیرون می‌آید و در سطح جامعه گسترش پیدا می‌کند» (بیانات رهبری، ۱۳۸۴/۳/۲۵). «زن عنصر اصلی تشکیل خانواده است. اگرچه خانواده از مرد و زن تشکیل می‌شود؛ و هر دو در آن نقش دارند» (همو، ۱۳۸۴/۵/۵). شاید بتوان گفت: این بیانات دقیقاً برگرفته از آیه قرآن باشد، چون خداوند در آنجا همان گونه که از ضمایر مذکر استفاده کرده، در همان لحظه و در کنار آن، از ضمایر مونث هم استفاده کرده

است. این امر نشان می‌دهد زن و مرد با هم مساوی هستند و جایگاه یکسانی دارند و قوام و تشکیل خانواده، به وجود هر دو آنها است. نکته مهمی که حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، در برخی بیانات خود به آن اشاره می‌کنند، این است که زن را مانند شمعی می‌دانند که افراد خانواده را به دور خود جمع می‌کند؛ یعنی زن و همسر در خانواده جایگاه محوری دارد. نظر اسلام درباره خانواده و جایگاه زن در آن روشن است، رهبری می‌فرمایند: «زن در خانواده تکیه‌گاه برای مسائل روحی و معنوی زندگی است. زن دریایی از انس و محبت است که مرد می‌تواند در این فضا از غصه‌ها و غم‌هایش جدا شود. این‌ها توانایی‌های روحی زن است» (بیانات رهبری، ۱۳۸۱/۶/۶). البته شوهرداری بسیار سخت است. با توقعات، انتظارات، بدخلقی‌ها، صدای کلفتشان، قدبلندترشان؛ زنی که بتواند با این شرایط، محیط خانه را گرم و گیرا، صمیمی، دارای سکینه و آرامش برای فرزندان و همسرش قرار دهد، هنر بسیار بزرگی کرده است؛ این واقعاً جهاد است؛ این شعبه‌ای از همان جهاد اکبری است که در روایت آمده است: «جهاد المرأة حسن الثبعل»؛ جهاد زن خوب شوهرداری کردن است (حرعاملی، بی‌تا، ج ۵، ص ۵۲۰؛ مجلسی، بی‌تا، ج ۷، ۹۷).

پس زنی که بتواند خوب همسر داری کند، بتواند خوب فرزندان خود را بزرگ کرده و به ثمر برساند، همانند مردی که در میدان جهاد حضور دارد. جهاد کرده است. این مطلبی است که در اسلام به آن توجه شده است و آیت‌الله خامنه‌ای نیز در بیانات خود بارها و بارها به آن اشاره کرده‌اند.

رهبری در همین زمینه می‌فرمایند:

گاهی مرد در زندگی بر سردوراهی دنیا و راه صحیح، امانت و صداقت

می‌ماند که باید یکی را انتخاب کند؛ اینجاست که زن می‌تواند او را در مسیر درست قرار دهد (بیانات رهبری، ۱۳۷۹/۱۲/۲۴). بسیاری از زنان، همسران خود را بهشتی می‌کنند و آنها را از مشکلات دنیا و آخرت نجات می‌دهند (همو، ۱۳۷۵/۶/۲۸). زن همسر خود را برای ورود به میدان‌های مثبت، تشویق و ترغیب می‌کند. آنان شوهران خود را بهشتی می‌کنند و از مشکلات دنیا و آخرت نجات می‌دهند. کار و تلاش زن و آگاهی و موضع‌گیری او چنین ارزشی دارد (همو، ۱۳۷۵/۰۶/۲۸) که قرآن می‌فرماید: «من عمل صالحا من ذکر او انثی و هو مؤمن فلنحیینه حیوه طیبه...»؛ هر کس از مرد یا زن عمل نیک انجام دهد در حالی که ایمان داشته باشد پس او بی‌تردید در دنیا به زندگی پاکیزه‌ای زنده خواهیم داشت. (نحل/۹۷). زن و مرد هر کدام با اختیار خود می‌توانند راه صحیح یا غلط را انتخاب کنند، اما نکته در اینجا است که زنان با سیاست و تدبیری که دارند، می‌توانند نه تنها خود را بلکه خانواده و همسر خود را هم نجات دهند و در مسیر درست هدایت کنند، چون خانواده مکانی است که عواطف و احساسات باید در آنجا رشد و بالندگی پیدا کنند. مرد طبیعت خام‌تری نسبت به زن دارد و در میدان خاصی، شکننده‌تر است و مرهم زخم او، فقط و فقط نوازش همسر است - حتی نه نوازش مادر - باید نوازش ببیند. همسر (زن)، برای مرد (انسان بالغ)، کاری را می‌کند که مادر برای یک بچه کوچک آن کار را می‌کند و زنان دقیق و ظریف، به این نکته آشنا هستند. اگر این احساسات و عواطف که محتاج وجود خانم و کدبانوی خانه است، نباشد خانواده شکل بی‌معنا پیدا می‌کند. (بیانات رهبری، ۱۳۷۰/۱۰/۴). بنابراین، محور آرامش و امنیت در خانواده، زن است. مادری و همسری کم‌کاری نیست که برخی آن را بی‌ارزش و کم‌ارزش می‌بینند، بلکه از دامن زن است که مرد به معراج

می‌رسد و این نکته‌ای است که در بسیاری از بیانات حضرت آیت‌الله خامنه‌ای می‌توان دید.

جایگاه و نقش زن در اجتماع

یکی از معضلاتی که امروزه دامن خانواده‌ها را در بسیاری از کشورها گرفته است، حضور پرشمار و معنادار زنان در بیرون خانه و بی‌توجهی آنها به وظایف مادری و همسری است که گاهی حتی منجر به ویرانی خانواده می‌شود. این نکته‌ای است که اسلام بسیار به آن توجه دارد. اسلام با حضور زن در جامعه هیچ مخالفتی ندارد. آنجا که از حضور دختران شعیب یاد می‌کند. این نشان از آن دارد که اسلام مخالفتی با حضور زن در اجتماع ندارد. اما همان‌گونه که در آن ماجرا با دقت می‌توان فهمید، از اختلاط زنان و مردان در اجتماع و از بین رفتن حریم میان آنان نهی می‌کند. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، این نکته را موردتوجه قرار می‌دهند:

اینکه جدا کردن زن از خانواده و حضور غیرضروری او در جامعه، که او را در معرض نگاه‌های هرزه قرار دهد، زمینه را برای تعرض به جایگاه و حقوقش باز می‌کند که هم زن را تضعیف می‌کند؛ هم خانواده را نابود و نسل آینده را به خطر می‌اندازد. هر جامعه با فرهنگ و با تمدنی که این اصل را موردتوجه قرار ندهد، دچار فاجعه خواهد شد (همو، ۱۳۸۴/۵/۵). در جامعه ما مثل خیلی کشورهای دیگر جایگاه زن شناخته نشده است. اسلام زن را از کار بیرون منع نکرده است. اما زن باید با این رویکرد در بیرون کار کند که کار متناسب با شأن و مقام او باشد (همو، ۱۳۹۵/۲/۲۰). اسلام حضور زن برای فعالیت یا عدم فعالیت در

زمینه‌های علمی، اقتصادی و سیاسی را به اختیار خود او قرار داده است. اگر کسی بخواهد زن را از فعالیت در هر کدام از این زمینه‌ها منع کند، برخلاف حکم خدا عمل کرده است (همو، ۱۳۷۵/۶/۲۸). اما اسلام حدودی را برای فعالیت در عرصه‌های اجتماعی معین کرده است. از نظر اسلام میان مرد و زن در آزادی برای فعالیت در میدان‌های اجتماعی، اعم از فعالیت اقتصادی، سیاسی و به معنای خاص آن، فعالیت علمی: درس خواندن و درس گفتن، تلاش در راه خدا، مجاهدت کردن و سایر مسیر زندگی در جامعه هیچ تفاوتی نیست. اسلام زن و مرد را در تمام عرصه‌های زندگی اجتماعی دارای آزادی عمل مشترک و همسان می‌داند. اگر کسی بگوید مرد در درس خواندن و درس دادن، فعالیت اقتصادی و سیاسی انجام دادن آزاد است، اما زن آزاد نیست؛ برخلاف اسلام و منطق اسلام حرف زده است... البته بعضی از کارها مناسب زنان یا مردان نیست؛ چون با قدرت جسمانی زنان و یا روحیه اخلاقی و جسمی مردان سازگاری ندارد. این به حضور زن در اجتماع ربطی ندارد. تقسیم کار، با توجه به امکانات، شوق و زمینه‌های مورد نیاز کار است. زن مسلمان مثل مرد مسلمان حق دارد، با توجه به شرایط زمانی کمبودی را که در جامعه احساس می‌کند و آن را وظیفه‌ای بردوش خود می‌داند، انجام دهد. چنانچه دختری مایل است در رشته‌های علمی، پزشکی، تدریس در دانشگاه، روزنامه‌نگاری، یا حتی در کارهای سیاسی، اقتصادی وارد شود؛ همه میدان‌ها برای او باز است (همو، ۱۳۷۵/۱۲/۲۰).

شاهد بر این ادعا، روایتی است از امام صادق علیه السلام به نقل از رسول خدا صلی الله علیه و آله «من أصبح لایهتّم بامور المسلمین فلیس بمسلم»؛ کسی که صبح کند و اهمیتی به کارهای مسلمانان ندهد او مسلمان نیست (مجلسی، بی تا، ج ۷۱، ص ۳۳۷؛ کلینی رازی، ۱۴۳۰، ج

۲، ص ۱۳۷). این حدیث و احادیث بسیار دیگر در این خصوص، مخصوص مردان نیست؛ شامل زنان هم می‌شود. زنان هم باید به امور مسلمانان، جامعه اسلامی، و همه مسائلی که در دنیا می‌گذرد، دقت کرده و نسبت به آن مسئولیت پذیر باشند. وجود همین روایات، تکلیف اسلامی زن و مرد را به طور یکسان از مسئولیت اجتماعی نشان می‌دهد. حضرت آیت الله خامنه‌ای می‌فرماید:

بنده با انواع مشارکت‌های اجتماعی موافقم؛ حالا چه از نوع اشتغال اقتصادی باشد، چه از نوع اشتغالات سیاسی و اجتماعی و فعالیت‌های خیرخواهانه و از این قبیل باشد. همه این فعالیت‌ها خوب است. فقط باید چند اصل را مد نظر قرارداد: اول آنکه کار نباید کار اساسی زن را - که خانه‌داری، همسر داری، کدبانویی و مادری است - تحت الشعاع قرار دهد. البته قدری سخت است؛ اشتغال و مشارکت زمانی خوب و مناسب است که به قضیه اصلی ضربه و صدمه نزند؛ چون جایگزینی برای زن در خانواده وجود ندارد. دومین مسئله، مسئله محرم نامحرم است. مسئله محرم و نامحرم در اسلام جدی است (بیانات رهبری، ۱۴/۱۰/۱۳۹۰). در جامعه اسلامی میدان برای زن و مرد باز است (همو، ۲۰/۱۲/۱۳۷۵).

بنابراین اسلام با حضور زن در جامعه مخالفتی ندارد. این مطلبی است که در بیانات آیت الله خامنه‌ای نیز به راحتی می‌توان دید. اما آنچه مهم است، اینکه اول حریم خانواده و بعد حریم خود زن باید حفظ شود.

آنچه برای اسلام مهم است، این است که این کار نباید با کرامت و ارزش معنوی زن منافات داشته باشد. امیرالمومنین علیه السلام می‌فرماید: «خيار خصال النساء

شرار خصال الرجال الزهو والجبن، والبخل فاذا كانت المراه مزهوه لم تمكن من نفسها...»؛ وقتی زن متکبر باشد، تسلیم کسی غیر از شوهرش نمی‌گردد (نهج البلاغه، کلمات قصار ۲۳۴). از این بیان امام می‌توان فهمید که زن باید در انتخاب شغل و کار خارج از منزل دقت کند، تا حریم او و خانواده شکسته نشود. حضرت آیت الله خامنه‌ای هم در این زمینه می‌فرماید:

کار نباید او را ذلیل و او را وادار به تواضع و خضوع بی‌مورد کند و طبق کلام امیرالمؤمنین علی علیه السلام برای هرانسانی زشت و ناپسند است، مگر برای زن در مقابل مرد نامحرم. زن باید در برابر مرد نامحرم متکبر باشد. زن برای حفظ کرامت خود هنگام حرف زدن با مرد نامحرم نباید خضوع کند. این دستور اسلام به زن است (بیانات رهبری، ۱۳۷۱/۹/۲۵). این مطلب دقیقاً آن چیزی است که اسلام و آیات و روایات به آن دقت داشته است: «...فلاتخضعن بالقول فیطمع الذین فی قلبه مرض و قلن قولا معروفا» (احزاب: ۳۲). بنابراین، زن وقتی می‌خواهد خارج از منزل به فعالیت بپردازد، باید اموری را رعایت کند؛ چون زن بازیچه نیست و یک انسان است، اما برخی به بهانه دفاع از حقوق زن و اشتغال، او را از خانه خارج کردند (همو، ۱۳۷۶/۰۷/۳۰). آنگاه تمایل داشتند حجاب بین زن و مرد از بین برود. این برای زندگی جامعه مضر، برای اخلاق جامعه بد، برای حفظ عفت جامعه زیانبار، به خصوص برای خانواده از همه بدتر است؛ زیرا بنیان خانواده را متزلزل می‌کند. اسلام با تمام قدرت جلو آنها ایستاد. (همو، ۱۳۷۳/۷/۲۰). اسلام حدودی را تعیین کرد که مربوط به اختلاط زن و مرد است. اسلام روی این حساسیت دارد و معتقد است: باید یک مرزبندی میان آنها در همه جا وجود داشته باشد و آن مرز معین شده است. این را باید رعایت کنند. مرد وزن هردو

باید رعایت کنند. اگر رعایت شود، همه کارهایی که مردان در اجتماعی انجام می‌دهند، زنان هم - اگر قدرت جسمانی و شوق و فرصتش را داشته باشند - می‌توانند انجام دهند. برای اینکه محیط سالم و دارای امنیت باشد؛ زن بتواند کار خود را در جامعه انجام دهد، مرد هم بتواند مسئولیت‌های خود را انجام دهد، اسلام حجاب را معین کرده است که این حجاب، یکی از آن احکام برجسته اسلام است (همو، ۱۳۷۵/۱۲/۲۰).

همان‌گونه که در این بیانات و نیز آیات و روایات دیده می‌شود، هیچ‌کس با حضور زن در جامعه مخالفتی ندارد، اما باید مراقب مرزها بود که اگر این مرزها شکسته شود، اولین جایی که آسیب می‌بیند خانواده است. آسیب خانواده یعنی آسیب اجتماع و این باعث فروپاشی جامعه خواهد شد. در بیانان آیت‌الله خامنه‌ای در خصوص حضور زن در اجتماع آنچه اهمیت بسیار دارد، حفظ همین حریم‌هایی است که اسلام بر آن تاکید دارد. این امر موجب رشد و معالی زن می‌شود. ایشان در بخشی از بیانات خود بیان می‌کنند:

عفیف بودن زن وسیله‌ای برای تعالی و تکریم شخصیت زن در چشم دیگران، حتی در چشم مردان شهوت‌ران و بی‌بندوبار است. حجاب، محرم و نامحرم، نگاه کردن و نگاه نکردن، همه به خاطر سالم ماندن عفت زن است. اسلام به مسئله عفاف زن اهمیت بسیاری می‌دهد (همو، ۱۳۷۶/۰۷/۳۰). حجاب بین زن و مرد، به این معنا نیست که در یک محیط تحصیل، عبادت و یا کار نکنند، بلکه به این معناست که حد و حدود اخلاقی معاشرتی داشته باشند. این کار بسیار خوبی است. زن باید حجاب خود را حفظ کند اما گفته نشده که حتماً چادر باشد، بلکه چادر بهتر و برتر از حجاب‌های دیگر است (همو، ۱۳۷۳/۷/۲۰).

باتوجه به نظر اسلام در مورد حضور زن در جامعه و آنچه در بیانات حضرت آیت الله خامنه‌ای دیده می‌شود، می‌توان گفت که بیانات ایشان کاملاً برگرفته از آیات و روایات اسلامی است. ایشان دقیقاً همان‌طور که اسلام بیان می‌کند، حضور زن در جامعه را یک اصل مسلم می‌داند، اما با رعایت تمام موازینی که اسلام بیان کرده است.

نتیجه‌گیری

آیت الله خامنه‌ای، خانواده را جامعه کوچکی می‌داند و قوام و پایداری این جامعه کوچک را به یک اندازه به زن و مرد وابسته می‌داند. گسترش ارزش‌های معنوی در سطح جامعه را از درون خانواده‌ای می‌داند که محوریت آن خانه زن باشد. زن را عنصر اصلی خانواده می‌داند و او را شمع جمع خانواده معرفی می‌کنند که آرامش روحی و معنوی خانواده از سوی زن تأمین می‌شود. خانه‌داری و همسر داری را امری سهل و آسان نمی‌دانند، اما ظرافت‌ها و توانایی‌های زن را برای انجام این مسئولیت‌ها و وظایف خطیر می‌ستایند. ایشان فرزندآوری را هنر زن می‌دانند و این امر مهم را با نقش‌های مرد در زندگی مشترک قابل مقایسه نمی‌دانند. همچنین، ایشان بر مورد حضور زنان در جامعه تأکید دارند و آن را منافات با موازین اسلامی نمی‌دانند. اما آنچه در این زمینه برای ایشان مهم است، رعایت موازینی است که اسلام برای حضور زنان در جامعه در نظر گرفته است: اینکه اولاً، حضور زن در جامعه به وظایف اصلی او که مادری و همسری است، صدمه‌ای وارد نکند. ثانیاً، در هنگام حضور در جامعه عفت و پاک‌دامنی خود را حفظ کند و آن حریم‌هایی که اسلام برای او در نظر گرفته است را رعایت کند.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه ترجمه مصطفی زمانی

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۸۰، علل الشرایع، ذهنی تهرانی، محمدجواد، قم،

مؤمنین

۲. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه فی معرفه الائمه، قم، شریف الرضی،

۱۳۷۹

۳. بیانات آیت الله خامنه ای سایت Khamenei.ir

۴. پاک نژاد، رضا، اولین دانشگاه و آخرین پیامبر، تهران، اسلامیه، ۱۳۶۰

۵. حر عاملی، محمد بن حسین، هدایه الامه الی احکام الائمه علیهم السلام، مشهد،

استان قدس رضوی، بی تا

۶. طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، ترجمع علی صحت و دیگران،

تهران. ایران، فراهانی، ۱۳۵۶

۷. طریحی، فخرالدین محمد، مجمع البحرین، ترجمه احمد حسینی اشکوری،

تهران، مکتبه المرتضویه، ۱۳۷۵، ج ۶

۸. طیب، عبدالحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران، اسلام، ۱۳۷۴

۹. علامه حلی، حسن بن یوسف، نهج الحق و کشف الصدق، بیروت، لبنان،

دارالکتاب اللبنانی، بی تا

۱۰. کلینی رازی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، الکافی، مرکز بحوث دارالحديث،

المطبعة، دارالحديث للطباعة، ۱۴۳۰

۱۱. الکافی اسلامیه، مصحح: آخوندی. محمد، تهران، دارالکتب اسلامیه،

۱۴۰۷

۱۲. مجلسی، محمدباقر بن محمد، بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة اطهار عليهم السلام، ترجمة محمدباقر محمودی و دیگران، بیروت، لبنان، دار احیاء التراث العربی، بی تا
۱۳. مجلسی، محمدباقر بن محمد، مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، رسول هاشمی و دیگران، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳
۱۴. منتصب به رسول خدا ص، نهج الفصاحه، ترجمه پاینده ابوالقاسم، تهران، دنیای دانش، ۱۳۸۲
۱۵. نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، موسسه آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث، بیروت. لبنان، موسسه آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث، ۱۴۲۹